
SKLADNJA V FRAZELOGIJI MED SISTEMOM IN RABO

Slovenska frazeologija je razmeroma dobro raziskana z leksikološkega vidika, manj s skladijskega. Predmet tega prispevka so skladijske pretvorbe, od členskih pretvorba tožilniškega predmeta za stavčnim zanikanjem v rodilnik, od celovitih potrpnjenje, pooziraljenje in posamostaljenje. Tema v slovenski lingvistiki ni nova, prvič se je obravnavala z vidika rojenega govorca lingvista v Kržišnik 1994, sledilo je preverjanje pretvorb s konsenzualnim anketiranjem rojenih govorcev in njihovih realizacij v korpusu Fida v Kržišnik 2005; nekaj kasneje še v Gantar 2007 preverjanje rabe v FidiPLUS. Za ta prispevek je bila primerjana raba v Gigafidi, ki poleg prevladujoče količine publicističnih besedil vključuje tudi 16 % spletnih. Tako je mogoče poleg prekrivnosti med intuicijo rojenih govorcev in rabo, povezano z vrsto (velikostjo, časovnim razponom itd.) korpusa, opazovati še zvezo med skladijskimi pretvorbami frazemov in funkcijskozvrstno določenostjo frazemov.

Ključne besede: frazeologija, skladijske pretvorbe, posamostaljenje, pooziraljenje, potrpnjenje

1 Uvod

Kot zveze besed so frazemi ne le poimenovalne, temveč tudi skladijske enote. To dejstvo relativizira stalnost kot eno njihovih temeljnih, definicijskih lastnosti. Če jih obenem razumemo še kot anomalne enote (prim. Čermák v Filipec in Čermák 1985: 166–236), moramo v skladijskih razmerjih teh enot predvidevati tudi obnašanje, ki ni v celoti usklajeno s pravili skladijskega obnašanja strukturno enakih prostih zvez. Ker so stavki bolj omejeni z že frazeologiziranimi skladijskimi razmerji med sestavinami in ker imenske, tako samostalniške kot pridevniške besedne zveze (dalje BZ), do neke mere omejuje stalni besedni red, je pričakovano, da so v jedru razmišljanja o skladnji v frazeologiji glagolski frazemi. Pri njih so delujoča

skladenjska razmerja znotraj BZ in navzven z nefrazemskimi določili oz. dopolnili najopaznejša. Vsaj sistemsko prosti besedni red med glagolsko in neglagolskimi sestavinami daje možnost za vstavljanje prvin iz sobesedila ali razširjanje frazemskih sestavin z modificirajočimi prvinami, npr. s kvantifikatorji *dvigniti nekaj/precej/veliko/preveč* itd. *prahu*, ne da bi bil frazeološki pomen prizadet; prim. zgled iz Gigafide *Literarni festival je pri nas dvignil veliko medijskega prahu*.¹ O tem, koliko, kako in kakšne vrste nefrazeološke prvine lahko delujejo skladenjsko in pomensko »nemoteče«, bi bilo za slovenščino treba natančneje raziskati, za angleščino O'Grady (1998: 282–293) ugotavlja, da razširjajoče ali vstavljene prvine skladenjsko ne smejo posegati v razmerje med glagolskim jedrom in določilom oz. dopolnilom. Najpogosteje so raziskave skladnje v frazeologiji usmerjene na analizo notranje in/ali zunanje vezljivosti ter na pretvorbene možnosti in omejitve glagolskih frazemov. Zlasti zadnje je bilo glavna pobuda za ukvarjanje s frazeologijo v ameriškem jezikoslovju sploh, raziskave so se v 60. letih začele v okviru tvorbeno-pretvorbene in generativne slovnice – še danes najpogosteje citirani začetniki so Katz/Postal 1963, Chafe 1968, Weinreich 1969, Fraser 1970, Makkai 1972 – in so še vedno aktualne, in to še zdaleč ne le v ameriškem ali anglističnem jezikoslovju. Ti dve skladenjski temi sta temeljni tudi v zadnji pregledni frazeološki publikaciji iz l. 2007 (Burger, Dobrovol'skij, Kuhn, Norrick 2007).

1.1 Slovenska frazeologija je razmeroma dobro raziskana z leksikološkega vidika, precej manj s skladenjskega. P. Gantar (1996/97) je skladenjsko zgradbo frazemov raziskovala z vidika skladenjskih načinov znotraj frazema in na podlagi analize 300 glagolskih in prislovnih frazemov izdelala obe tipologiji, za glagolske frazeme to pomeni tipologijo notranje vezljivosti. Kasneje (Gantar 2007: 173–199) je skladenjska razmerja v okviru korpusnega pristopa obravnavala kot del kolokabilnostne strukture besede, predvsem glagola, kot frazemske sestavine, ki večbesedno enoto organizira strukturno in pomensko.

Skladenjske pretvorbe frazemov so bile večkrat predmet razpravljanja. Vzrok za vračanje k tej temi je dejstvo, da je bila prva analiza v Kržišnik 1994 opravljena na ravni subjektivnega jezikovnega občutka jezikoslovca, temu je sledilo dopolnjevanje z anketiranjem rojenih govorcev in šele nato preverjanje stanja v besedilni rabi v referenčnih besedilnih korpusih, in sicer najprej Kržišnik 2005 v Fidi, ki je bil na voljo od l. 1999 (obseg 100 milijonov besed oz. besednih oblik), in nato Gantar 2007 v FidiPLUS, na voljo od l. 2006 (obseg 621 milijonov). Za ta prispevek je bila preverjena še raba v Gigafidi (na voljo od 2011, obseg 1,2 milijarde). Glede na rabo frazeologije je namreč Gigafida s prevladujočo količino publicističnih besedil pravzaprav najustreznejša. Ker je gradivo Fide (ki samostojno na spletu ni več dostopna) vključeno v FidoPLUS, nato pa oba korpusa tudi v Gigafido, je sledljivost rabe pretvorb – tako časovno kot glede na količino in vrsto besedil – odlična. Za

¹ Če ni drugače navedeno, so besedilni zgledi iz Gigafide.

prispevek Kržišnik 2005 je bilo opravljeno še anketiranje rojenih govorcev, in sicer ok. 100 študentov 3. letnika slovenistov pri predavanju iz frazeologije v štud. letu 2003/04. Rezultati (Kržišnik 2005: 215, 216) so bili sprejemani konsenzualno.² Izhodiščna analiza v Kržišnik (1994: 93–113) je upoštevala tako členske kot celovite pretvorbe.

2 Členska³ pretvorba: tožilnik (T) → roditelj (R) za zanikanjem

Čeprav nas bodo tukaj zanimale predvsem celovite pretvorbe, si za predstav o tem, kaj lahko pričakujemo od preverjanja realne rabe v korpusu, pogledjmo pretvorbo vezavnega Sam iz tožilnika (T) v roditelj (R) za zanikanjem.

V Kržišnik (1994: 93) beremo: »Težnja po ohranjanju tožilniške oblike vezavnega samostalnika (oz. samostalniške BZ) tudi za zanikanjem je v frazemu večja kot v prosti besedni zvezi /.../. Zlasti v govoru je pogostejša raba *ne brij norce iz nas* kot *ne brij norcev iz nas*.« Tež trditvi je dodan primer iz pisnega besedila (R. Dahl, *Charlie in tovarna čokolade*, 1992, 125): »*Zdaj se zabava zares začinja! Ampak ne smemo afne guncat! Zdaj imamo še manj časa kot prej!*« Predpostavka je logična, ne glede na frazeologijo: v govornem besedilu je ta pretvorba vsekakor redkejša; zaradi stalnosti kot lastnosti frazema pa je predvidljivo, da je v frazeologiji še nekoliko redkejša. Pri soočenju z rabo v korpusu Fidaplus pa trditev nikakor ni prestala preizkusa. Opravljena je bila sicer le analiza frazema *briti norce/norca*, a rezultat je prepričljiv (Gantar 2007: 124): *norcev* 31 pojavitev, *norce* 2 (varianta *norca* ni relevantna, ker razlika med T in G oblikovno ni izražena). Če temu dodamo še stanje v približno dvakrat večjem korpusu Gigafida, ki – za razliko od FidePLUS – vsebuje tudi en del spletnih besedil, torej vendarle nekakšen približek govornim besedilom (napredno iskanje: iskana beseda *briti + norcev* oz. *norce* v okolici 5 mest levo in desno + *ne* oz. *ni* v okolici 7 mest levo in desno), dobimo rezultat: *norcev* 51, *norce* 2. Da ne bo dvoma, navedimo še nekaj preizkusov (z enakim iskanjem) z drugimi frazemi:

² Zaradi suma, da bi bilo konsenzualno odločanje morda zavajajoče glede jezikovne intuicije rojenih govorcev, smo preverjanje v zimskem semestru 2017/18 ponovili v individualizirani obliki, prav tako pri slovenistih 3. letnika (27 anket), ki so imeli za sabo predavanja iz skladnje, ne pa tudi iz frazeologije. Pokazalo se je, da imajo študentje problem tako z razumevanjem in aplikacijo skladnjskih pretvorb kot še bolj frazemov in bi potrebovali za uspešno anketo precej boljše pripravo, zato rezultatov nismo upoštevali. Nasplošno pa so študentje kot možne označevali bistveno več pretvorb, kot jih je izkazanih v Gigafidi, in bistveno več kot študentje v prvi anketi.

³ Za razliko od drugih obravnavanih pretvorb, ki zadevajo zvezo v celoti, se tukaj sprememba nanaša le na naglagolski del (zanikanje v tem primeru ni del frazema, kakor je npr. v frazemu *ne imeti dlake na jeziku*).

Frazem (Gigafida)	Zanikanje - R	Zanikanje - T	Raba frazema v internetnih besedilih (iskanje po okolici Sam)
<i>brati levite</i>	<i>levitov</i> 4 + <i>levit</i> 8	<i>levite</i> 3	1,6 %
<i>streljati kozle</i>	<i>kozlov</i> 23	<i>kozle</i> 2	2 % (<i>kozel</i>), 3,5 % (<i>kozle</i>) ⁴
<i>prati umazano perilo</i>	<i>umazanega perila</i> 132	<i>umazano perilo</i> 4	20 % ! <i>prati</i> , 18 % <i>pranje</i>
<i>briti norce</i>	<i>norcev</i> 51	<i>norce</i> 2	22 %
<i>držati gobec</i>	<i>gobca</i> 15	<i>gobec</i> 1	30 %
<i>guncati afne</i>	<i>afen</i> 30 + <i>afn</i> 1	<i>afne</i> 59	43 %
<i>odkrivati toplo vodo</i>	<i>tople vode</i> 174	<i>toplo vodo</i> 3	43 %
<i>mlatiti prazno slamo</i>	<i>prazne slame</i> 48	<i>prazno slamo</i> 9	51 %

Tabela 1: (Ne)uveljavljanje pretvorbe T→R ob stavčnem zanikanju.

Raba R za zanikanjem je pogostejša od rabe T, in to tako v izrazito pisnih (*brati levite*) kot tudi govornih frazemih, kar lahko vsaj deloma sklepamo tudi iz podatka o odstotku rabe frazema v internetnih besedilih. Od tega ne odstopa niti raba novejšega frazema *odkrivati toplo vodo*. Edina izjema je že zgoraj kot eksemplaričen primer navedeni frazem *guncati afne*.⁵ O (ne)uveljavljanju pretvorbe T→R za zanikanjem v »pravih« govornih besedilih to sicer ne pove vsega in še vedno lahko predvidevamo, da je pretvorbe v njih manj. Drugo vprašanje pa je, ali je je res manj kot v prostih BZ. Nekaj o tem, koliko pozornosti pisci namenjajo pretvorbi T→G v pisnem besedilu, pa vendar govorijo hiperkorekturne rabe tipa: *ni pustil, da bi mu kdorkoli solil pameti*; *ni moja naloga ljudem soliti pameti*; *pa ni moj namen soliti pameti*.

3 Celovite pretvorbe: potrpnjenje, pooziraljenje, posamostaljenje

3.1 Celovite so pretvorbe, ki zajamejo celotno skladiščno strukturo glagolskega frazema in povzročijo spremembo njegovega kategorialnega pomena in prehod v neglagolski frazem s spremenjeno skladiščno vlogo. V ruski frazeologiji z izrazom transformacije pogosto označujejo prenovitve, prim. Mokienko (2010: 174), ali transformacije delijo na uzualne in okazionalne, prim. Lebedinskaja/Usačeva (2003: 131). Podobno daje slutiti tudi trditev v Gantar (2007: 126): »Poseben status znotraj pretvorbenih možnosti imajo prenovitve /.../.« V tvorbeno-pretvorbeni slovnici praviloma velja, da so pretvorbe skladiščne spremembe, pri katerih se pomen, v tem primeru pač frazeološki pomen, ohranja, zato frazeološke prenovitve kot kreativni posegi v obliko in pomen frazema ne sodijo med dopustne/sistemske skladiščne pretvorbe, tudi če je oblikovno postopek enak.

⁴ Pod lemo *kozel* najde iskanje v Gigafidi samo del frazemov, drugi del je treba iskati pod *kozle*.

⁵ Ta sicer izrazito govornji frazem je v 90. letih na veliko vstopil v pisna besedila z naključnim dogodkom v parlamentu, kar je mogoče preveriti v Gigafidi, zgledi, ki se nanašajo nanj, so od l. 1997 dalje in segajo do 2010, npr. iz 2008: *Njegove besede »ne boš tle afne guncal«, ki jih je izrekel liberalcu Vitimirju Grosu, ko je ta ob kandidaturi Marka Voljča za predsednika vlade kot »honduraške čeke« delil banane, pa nedvomno sodijo v vrh najbolj prepoznavnih izjav naših politikov.*

3.2 Doslej je bilo na slovenskem frazeološkem gradivu preizkušeno posamostaljenje (*mlatiti prazno slamo* → *mlatenje prazne slame*), pooziraljenje (→ *prazna slama, ki jo (kdo) mlati*) in potrpnjenje (**prazna slama je mlatena, prazna slama se mlati*). Prva analiza (Kržišnik 1994) je bila opravljena na gradivu 88 frazemov govorenja s strukturo *Glag+Sam/SamBZ*, ki sistemsko dovoljujejo vse tri pretvorbe. Sledila je analiza z anketiranjem študentov in preverjanjem rabe v korpusu Fida, objavljena v Kržišnik 2005. V njej je upoštevanih 56 frazemov iz prvotnega nabora (rezultati ankete in stanje v Fidi gl. Kržišnik 2005: 216, 217), izločeni so bili v glavnem redko ali sploh ne več rabljeni frazemi (ok. 30 %), npr. *vihteti kadirnico, objubljeni zlate gradove komu, peti hvalo/hvalnice komu*. To je bilo smiselno, saj občutka rojenega govorca ni mogoče preverjati, če govorec frazema ne pozna. Izkazalo se je, da je preverljivost med rabo v Fidi in konsenzualnim odločanjem študentov kot rojenih govorcev največja na dveh skrajnih koncih: pri najpogostejši in najredkejši pretvorbi. Za tokratno preverjanje v Gigafidi so bili izločeni še nekateri frazemi, ki nimajo ali skoraj nimajo izkazane rabe, *briti burke s kom/iz koga, cepiti dlako, držati kljun, prodajati sitnost, pristriči jezik komu, viti lovorove vence*, tako da jih je ostalo 51 (dodana je bila nedovršniška varianta *nalivati čistega vina*):⁶

guncati afne, brati levite, briti norca/norce, bruhati ogenj in žveplo, delati (hud) veter, držati govor, držati predavanje, držati dolge pridige, držati jezik za zobmi, držati gobec, povzdigniti (svoj) glas, povzdigovati (svoj) glas, dvigniti prah, dvigati prah, zagnati vik in krik, zganjati vik in krik, klicati vruga, metati blato, mlatiti prazno slamo, naliti čistega vina, nalivati čistega vina, natočiti čistega vina, oprati glavo komu, prati glavo, prati umazano perilo, saditi rožice, soliti pamet, srati klamfe, stresti jezo na koga, stresati jezo na koga, učiti krivo vero, ustreliti kozla, streljati kozle, vezati otrobe, vzeti slovo, jemati slovo, zbijati šale, (i)zlit (svoj) žolč na koga, (i)zlivati (svoj) žolč na koga, izvleči besedo iz koga, vleči besedo/besede iz koga, obračati besede, pregrizniti (vsako) besedo, iz-/stegniti jezik, stegovati jezik, krotiti jezik, obračati jezik, otesniti jezik, sukati jezik, vrteti jezik, zavezati jezik komu.

3.2.1 Potrpnjenje

Ne le v slovenščini, tudi za druge jezike velja, da je pri frazemih to najpogosteje blokirana pretvorba. Navajajo se različni razlogi, npr. to, da je dani frazem nepreahoden in da torej zato ne more imeti trpniške pretvorbe, primer za to je *stegniti pete* 'umreti', ki je kot frazem nepreahoden, vendar že sam Chafe (1968: 111, 123–125) najde temu nasprotujoči primer *zakopati bojno sekira* 'končati boj; skleniti spravo, spraviti se', ki to pretvorbo ima *bojna sekira je zakopana* (v Gigafidi 72-krat, npr. *Bojna sekira med organizatorji Levstikovega pohoda je zakopana*); najpogosteje pa se kot vzrok navaja pomenska neavtonomnost sestavin frazema, torej pomenska nemotiviranost (tako tudi Gantar 2007: 129). Tema dvema lahko prištejemo vsaj še dva vzroka, sistemskega – trpnik je nasproti tvorniku vedno zaznamovan, saj se »/t/trpnik /.../ ob ohranitvi istega časa in vida da zmeraj spremeniti nazaj v tvornik, vsak tvornik pa se ne da pretvoriti v trpnik« (Toporišič 1984: 296), in besedilnega – rabi

⁶ Zaradi omejenosti prostora zunanja določila frazemov izpuščamo.

trpnika in frazemov se v besedilih v precejšnji meri izključujeta. Ker se v slovenski slovnici navajata dve obliki trpnika, je vprašanje, katero od obeh frazemi pogosteje dopuščajo. Od prve analize dalje – tako intuicija rojenega govorca jezikoslovca kot tudi konsenzualno odločanje študentov, oboje podprto tudi s stanjem v korpusu Fida – velja, da je pogosteje rabljena oblika trpnika s trpnim morfemom *se*. Kakšno stanje izkazuje korpus Gigafida in zakaj ta razlika, ki nasprotuje ugotovitvi J. Toporišiča (1984: 296) za splošno rabo trpnika v slovenščini, da ima »/o/d obeh oblik trpnika /.../ širšo rabo trpnik z deležnikom na -n/-t«?

3.2.1.1 Pretvorba potrpnjenja s trpnim deležnikom je zelo redka. Rojeni govorcei jo kot možno navajajo za dva frazema v anketi, in sicer za zraslek *soliti pamet* in sklop *zavezati jezik*; v Fidi nismo našli nobene rabe. V korpusu Gigafida je nekaj primerov, najprej potrditev za frazem *zavezati jezik* 3-krat, najpogostejša je ta pretvorba pri *dvigniti prah* → *prah je dvignjen*, dalje pa še *oprati umazano perilo* 3-krat, *(i) zlit* *(svoj) žolč na koga* 6-krat, po enkrat *naliti/natočiti čistega vina*. Zgled rabe: *V Sloveniji je bilo dvignjenega kar nekaj prahu zaradi menedžerskih prevzemov /.../*.

3.2.1.2 Potrpnjenja s prostim morfemom *se*

Potrpnjenja s prostim morfemom *se* je več. Kot možno pretvorbo so ga rojeni govorcei označili v dobrih 60 %:

guncati afne (+F +G), *brati levite*, *briti burke*, *cepiti dlako*, *delati (hud) veter* (+G), *držati (dolge) pridige*, *držati jezik (za zobmi)*, *povzdigniti (svoj) glas* (+F +G), *dvigniti prah* (+G), *stegovati jezik*, *klicati vruga*, *krotiti jezik*, *metati blato* (+G), *mlatiti prazno slamo* (+G), *obračati jezik* (+G), *obračati besede* (+G), *otresati jezik*, *prati umazano perilo* (+F +G), *prodajati sitnost*, *stresati sitnost*, *saditi rožice* (+G), *soliti pamet* (+G), *stresti jezo* (+G), *stresati jezo* (+G), *učiti krivo vero*, *streljati kozle*, *vezati otrobe* (+G), *viti lovorove vence*, *vrteti jezik* (+F +G), *vzeti slovo* (+G), *jemati slovo*, *zavezati jezik* (+G), *vleči besede*, *zbijati šale* (+F +G), *(i)zlivati (svoj) žolč* (+F +G).

Od teh jih je bilo v Fidi (oznaka zgoraj +F) izkazanih le 6, zunaj teh pa še 4: *dvigniti prah* (+G), *naliti čistega vina* (+G), *natočiti čistega vina* (+G), *(i)zlit* *(ves svoj) žolč* (+G). Vsi, ki so v Fidi, so seveda tudi v Gigafidi, poleg teh pa še: *držati predavanje*, *oprati umazano perilo*, *zagnati vik in krik*, *zganjati vik in krik*. Če zanemarimo frazeme, ki so tudi v izhodiščni obliki v Gigafidi zelo redko, le posamič, ali s plohom ne rabljeni (*stresati sitnost*, *prodajati sitnost*, *briti burke*, *cepiti dlako* in *viti lovorove vence*), ostanejo za potrpnjenje s prostim morfemom v Gigafidi (zgoraj označena kot +G) nepotrjeni le: *brati levite*, *držati jezik (za zobmi)*, *stegniti jezik*, *stegovati jezik*, *krotiti jezik*, *klicati vruga*, *otresati jezik*, *učiti krivo vero*, *jemati slovo*, *vleči besede* in *streljati kozle*.⁷

⁷ Ker je pretvorba *kozli se streljajo* v Gantar 2007: 129 navedena kot izkazana v FidiPLUS, je nenavadno, da je v Gigafidi nismo našli; smo pa našli rabo deagentne strukture: *matr ej kake kozle se tle strelja*. Napaka je tudi v članku Kržišnik 2005: *dvigniti prah*, za katerega se navaja, da ga ni v Fidi, a v Gigafidi najdemo do l. 1999 kar 19 rab pooziraljenja (razen seveda, če so bila v FidoPLUS in nato v Gigafido še kasneje dodajana besedila iz 90. let).

3.2.1.3 Čeprav tudi potrpnjenje s prostim morfemom ni ravno pogosto (običajno) rabljena pretvorba – kot tako pa jo lahko razumemo pri frazemih *dvigniti prah*, *dvigati prah*, *prati umazano perilo*, *zagnati vik in krik*, *zliti (ves svoj) žolč* –, se vendar potrjuje prvotna (Kržišnik 1994: 109–113) ugotovitev, da je relevantno pogostejša od potrpnjenja s trpnim deležnikom. Zanimiv primer pretvorbe dveh homonimnih glagolskih frazemov *dati besedo komu* ‘obljubiti’ in ‘dati komu možnost, dovoljenje, da govori, kaj pove’, za katero Gantar (2007: 128, 129) ugotavlja, da je v FidiPLUS izkazano samo potrpnjenje s trpnim deležnikom, je torej smiselno razlagati kot posebnost. Poleg tega dvakrat večja Gigafida postreže že s štirimi rabami potrpnjenja s *se*, ena od teh za frazem s pomenom ‘obljubiti’ (*in pri nas je navada, da se beseda da šele takrat, ko je zelo verjetno, da /.../*) in tri za drugega (*na osnovi poslovnika lahko dodeli čas in se da beseda tudi tistim /.../*). Ni mogoče torej reči, da je potrpnjenje s *se* pri teh dveh frazemih omejeno (blokirano). Taki primeri zato kažejo relativizirano relevantnost dokazovanja pretvorbene (ne) omejenosti z izkazovanjem rabe v korpusu. A po drugi strani ravno pri potrpnjenju s *se* nastopi sistemska težava zaradi formalnega nerazlikovanja med I in T npr. pri m. in sr. sp. ed. ali ž. sp. mn. To namreč pomeni, da razlika med potrpnjenjem in brezosebko strukturo pri njih ni oblikovno eksplicirana, npr. *prah se dviga* je lahko potrpnjenje, ki se izrazi v nesedanjiku *z prah (I) se je/bo dvigal*, ali brezosebkov stavek *prah (T) se je/bo dvigalo*; pri sr. sp. razlika ni izražena niti v nesedanjiku: *umazano perilo (I ali T) se je/bo pralo*.

3.2.2 Pooziraljenje

Pooziraljenje je pretvorba, pri kateri se smer skladenjske odvisnosti spremeni: podrejena neglagolska sestavina postane jedro, glagol pa se premakne v oziralni odvisnik, npr. *zbijati šale* → *šale, ki jih kdo zbija*, npr. *Pozabljene so pikre šale, ki so jih dolga leta zbijali na račun teh neuglednih ruskih avtomobilov*; ali *ustreliti kozla* → *kozel, ki ga kdo ustrelji*; zgled rabe: *Obenem pa še kar ne morejo pozabiti kozla, ki so ga julija ustrelili v ECB, ko so obrestne mere celo zvišali*.⁸

Pri pooziraljenju je bila prekrivnost med odločitvami rojenih govorcev in rabo v korpusu Fida približno 60-odstotna, in sicer pri ugotavljanju omejenosti pretvorbe. Soglasje glede možnosti pretvorbe je bilo le pri 4 frazemih: *metati blato*, *zagnati vik in krik*, *zbijati šale*, *zlivati (svoj) žolč*. Rabe pooziraljenja, ki jih rojeni govorcev niso predvideli, bile pa so v Fidi in so zato tudi v Gigafidi, so *povzdigniti glas*, *ustreliti kozla*, *dvigati prah*, *vrteti jezik*. V Gigafidi je izkazano potrpnjenje tudi pri nekaterih frazemih, ki ga v Fidi ni bilo, a so ga rojeni govorcev predvideli kot možnega: *dvigniti prah*, *mlatiti prazno slamo*, *stresti jezo*, *stresati jezo*, *zganjati vik in krik*. Povsem na novo je v Gigafidi še potrpnjenje *jemati slovo*, *obračati jezik*, *streljati kozle*, *zliti (svoj) žolč*.

⁸ Zgled, ki se za pooziraljenje navaja v Gantar 2007: 131: */.../ nam ne ostane drugega kot da sami ugriznemo v to kislo jabolko, ki so ga povzročili spleti različnih okoliščin* – seveda ni pooziraljenje frazema *ugrizniti v kislo jabolko*.

Kot zgled vezanosti količine pooziraljenja glede na količino in časovni razpon besedil v korpusu vzemimo frazem *dvigati/dvigovati prah* → *prah, ki se dviga/dviguje*, pri katerem pooziraljenje nastopa dovolj pogosto:

Frazem	Pooziraljenje – vsi	Do 1999	Po 1999
<i>dvigati prah</i>	53	4	49
<i>dvigovati prah</i>	31	4	27

Tabela 2: (Ne)odvisnost rabe pretvorbe pooziraljenja od količine in časa nastanka besedil.

Brez rabe v korpusu ostane 10 od rojenih govorcev kot možnih določenih pooziraljenj: *briti burke, bruhati ogenj, pregrizniti (vsako) besedo, stresati sitnosti, držati predavanje, delati (hud) veter, držati govor, držati pridige, povzdigovati glas, izvleči besedo* – prvi trije imajo v korpusu zelo nizko pogostnost (pod 10). Edini, za katerega se zdi nenavadno, da nima pooziraljenja, je *povzdigovati glas*, in sicer iz dveh razlogov: ker dovršniška varianta pooziraljenje ima in ker je pogostnost rabe dovolj visoka (179).

3.2.2.1 Interpretacija podatkov

Na podlagi odločitve rojenih govorcev je bil v Kržišnik 1994 in 2005 izpeljan sklep, da pooziraljenju lahko podlegajo t. i. frazemeski skupi, tj. komponentni frazemi, katerih neglagolska sestavina (Sam ali Sam BZ) ohranja slovski pomen, npr. *zbijati šale*, in tisti globalni frazemi, frazemeski sklopi ali celo zrasleki, katerih glagolski in/ali neglagolski del se osamosvaja, na primer raba */.../ saj se politiki itak obnašajo tako, kakor da v Sloveniji ni nikogar, ki ga njihova prazna slama ne bi zanimala*; in že v SSKJ osamosvojeni *mlatiti* 3. pomen 'govoriti, pripovedovati' s kvalif. *slabšalno*. S tem je pokrito kar nekaj tovrstnih pretvorb: skupi *briti burke, držati govor, držati predavanje, držati (dolge) pridige, stresati sitnosti, stresti jezo, stresati jezo*, osamosvajanje glagolske sestavine še v *zagnati/zganjati vik in krik*. Nekaj v Gigafidi potrjenih bi za silo lahko pridružili skupom z metonimičnim pomenskim prenosom v neglagolski sestavini, npr. *izvleči besedo, pregrizniti (vsako) besedo, povzdigniti/povzdigovati (svoj) glas*. Kljub temu pa ostane zunaj teh razlag pooziraljenje v nekaj frazemih, ki bi jih bilo treba natančneje pregledati, npr. *bruhati ogenj in žveplo, dvigniti/dvigati prah, metati blato na koga*, in ugotoviti, ali gre za prvo stopnjo v osamosvajanju, kar bi nakazovala večja variantnost glagolske sestavine oz. več frazemov z isto neglagolsko sestavino, ki so med seboj semantično povezani, kot na primer frazema *dvigniti prah – prah se poleže*.

3.2.3 Posamostaljenje

Prekrivnost med rojenimi govorcev in korpusom Fida pri posamostaljenju je v Kržišnik 2005 dvotretjinska, tj. 33 frazemov. Možnost pretvorbe je prekrivna pri 19 frazemih z nedovršnim glagolom:

guncati afne, brati levite, briti norce/norca, povzdigovati (svoj) glas, dvigati prah, kaliti vodo, metati blato, mlatiti prazno slamo, prati glavo, prati umazano perilo, saditi rožice, soliti pamet, stresati jezo, učiti krivo vero, streljati kozle, vezati otrobe, vrteti jezik, zbijati šale, (i)zlivati (svoj) žolč.

Omejenost (blokiranost) pretvorbe je prekrivna pri vseh (14) frazemih z dovršnim glagolom: *dvigniti prah, povzdigniti svoj glas, iz-/stegniti jezik, izvleči besedo iz koga, (i)zlititi svoj žolč, naliti čistega vina, natočiti čistega vina, oprati glavo, pregrizniti (vsako) besedo, zagnati vik in krik, vzeti slovo, ustreliti kozla, stresti jezo na koga, zavezati jezik*; pa tudi pri enem z nedovršnim: *gnati (zganjati) vik in krik*. Predvidevamo, da je pri zadnjem vzrok za odločitev anketirancev proti možnosti posamostaljenja posledica glagola *gnati*, ki je bil naveden na prvem mestu, saj sta v Gigafidi izkazani dve posamostaljeni rabi *zganjanje vika in krika* (iz l. 2002 in 2007).

Od posamostaljenj, ki so bila kot možna prepoznana od rojenih govorcev, ne da bi imela potrditev v Fidi, lahko z Gigafido na novo potrdimo še za *cepiti dlako, delati (hud) veter, držati jezik (za zobmi), stegovati jezik, klicati vruga, obračati besede, otresati jezik, srati klamfe, sukati jezik, jemati slovo* – vsi z nedovršnim glagolom. Tudi v Gigafidi ni posamostaljene rabe frazemov z nedovršnikom: *briti burke* (frazem sploh le 2-krat), *držati govor, držati predavanje, držati (dolge) pridige, krotiti jezik, vleči besede* – torej le 6 od 37 frazemov z nedovršnim glagolom nima izkazanega posamostaljenja. Nasprotno pa je en sam frazem z dovršnim glagolom v analiziranem naboru, ki ima izkazano posamostaljenje z glagolnikom: *naliti čistega vina (komu) → nalitje čistega vina*, prim. */.../ je tak program obljubil. Celó kot zadnjo priložnost za nalitje čistega vina*; edini z izglagolskim samostalnikom pa je *dvigniti prah > dvig prahu*, prim. *Vsa čast človeku, ki tudi na ta način dviguje samozavest svojim nogometášem. Ki jih zna še dodatno motivirati, pa čeprav tako, da najde način za dvig prahu*.

3.2.3.1 Interpretacija podatkov

Posamostaljenje kot pretvorba je praviloma možno s pravim glagolnikom, torej *dviganje prahu*, ne pa tudi z izglagolskim samostalnikom kot *dvig prahu*, in predvidljivo za nedovršne glagole (še Breznik 1921: 150 opozarja, da se je glagolnik prvotno sploh tvoril »le od nedovršnih glagolov«), torej ne *dvignjenje prahu*. Ta težnja velja razmeroma regularno za frazemske sklope in zrasleke (*metati blato na koga, briti norce*), seveda pa ne za frazemske skupe z glagolsko sestavino v slovarskem pomenu, ki se ravno zato pretvorbena obnaša sistemsko in je posamostaljenje mogoče tako s pravim glagolnikom kot tudi z izglagolskim samostalnikom, odvisno od vida glagolske sestavine, npr. *prepir in prepiranje za oslovo senco, pogovor in pogovarjanje na štiri oči*. Zunaj te težnje ostajajo posamezni frazemi, katerih posamostaljenje je nepredvidljivo, npr. nedovršnik *skočiti → skok čez plot* (ne pa tudi *skočiti → *skok v lase*). Očitno je, da gre za dve različni vrsti posamostaljenja, od katerih ena, tj. glagolniška, nastopa praviloma, čeprav neustaljeno, druga pa ustaljeno (slovarsko) kot novi frazem, vendar praviloma ne. Med ustaljenim in

neustaljenim posamostaljenjem razlikuje tudi Čermák (1985: 223) za češčino, za angleščino to velja že od najzgodnejših analiz v okviru tvorbeno-pretvorbene slovnice (v slovenski anglistiki o tem prim. Ilc 2016).

P. Gantar (2007: 131–133) relevantnosti glagolskega vida za to pretvorbo sicer ne upošteva (a tudi ne zanika) eksplicitno, jo pa potrjujejo vsi zgledi, ki jih navaja iz FidePLUS – pri tem dve posamostaljenji izpeljuje iz neprave (dovršniške) variante frazema: *skakanje čez plot iz skočiti čez plot* namesto *iz skakati čez plot* in *obračanje hrbita iz obrniti hrbit komu* namesto *iz obračati hrbit komu*. Navaja pa dva primera, ki res odstopata od tendence, a pri *boj/bitka z mlini na veter* gre za frazemski skup, pri *zadetek v črno/polno* pa za nepredvidljivo paralelno tvorjeni frazem.⁹

3.2.3.2 Ker se je posamostaljenje pokazalo kot najbolj predvidljiva pretvorba, smo pregledali še obnašanje nekaterih novih frazemov, tj. tistih, ki so se pojavili od 90. let dalje. Ti bi lahko kazali odstopa ali pa, nasprotno, potrjevali očitno tendenco.

Frazem	Posamostaljenje	Vsi glagolski frazemi
<i>odkrivati toplo vodo</i>	<i>odkrivanje</i> 79	386
<i>odkriti toplo vodo</i>	<i>odkritje</i> 12	251
<i>izumljati toplo vodo</i>	<i>izumljanje</i> 27	163
<i>izumiti toplo vodo</i>	<i>izumljenje</i> 0 <i>izum</i> 3	50
<i>zampirati pipico</i>	<i>zampiranje</i> 7	40
<i>zaprėti pipico</i>	<i>zapretje</i> 8	219

Tabela 3: Posamostaljenje – obnašanje novih frazemov.

Tendenca se potrjuje, če upoštevamo razmerje med količino rabe frazema v izhodiščni glagolski in pretvorjeni samostalniški obliki. Bistveni odstop od nje kaže frazem *prati denar* – glagolski 799, samostalniški *pranje denarja* skoraj 10-krat več, a v tem primeru je samostalniški frazem izhodiščni.¹⁰

4 Sklep

Če sklenemo: že zgoraj je bilo postavljeno vprašanje o smiselnosti preverjanja (ne) omejenosti skladenjskih pretvorb na podlagi njihove besedilne uresničitve v korpusih, če pa je preverljivost odvisna tudi od tega, kako velik je korpus, katere funkcijske vrste oz. katere vrste besedila in kako dolgo časovno obdobje zajema, in ne nazadnje

⁹ Naj tu namignemo na eno možno pot za nastanek takih paralelnih tvorb. Posamostaljenje *pljunek v lastno skledo* < *pljuniti v lastno skledo* in *pljunek v obraz* < *pljuniti v obraz komu* sta gotovo spodbujena od prvotno kot prenovitev nastalega *pljunek v morje* < *kaplja v morje*, kjer seveda ne gre za posamostaljenje glagolskega frazema.

¹⁰ Bolj zanimiv je podatek, da je posamostaljenja od *mlatiti prazna slama* skoraj enako (386) kot izhodiščnega glagolskega (407).

celo od načina preverjanja, npr. na kolikšni oddaljenosti se preverjajo sestavine. Še bolj temeljno je vprašanje, čemu pri enotah, ki so definirane z anomalnostjo, sploh iskati morebitno regularnost pri skladenjskih pretvorbah. Neposredno korist ima prav gotovo frazeografija. Pretvorbene (ne)omejitve so namreč v slovarjih prikazane na različne načine, nekateri jih preprosto navajajo kot samostojno iztočnico (tako pogosto Keber 2011), drugi ob vsakem iztočniškem frazemu naštevajo vse pretvorbene možnosti ali omejitve (npr. češki frazeološki slovar *Slovník české frazeologie a idiomatiky*), nekateri se morda ne držijo nobenega načela in navajajo glede na stanje v korpusu (ali glede na intuicijo rojenega govorca jezikoslovca). Če obstaja kaka tendenca, in vsaj za posamostaljenje vsekakor obstaja, to poenostavi podatek v slovarju. Tudi raba v korpusu je lahko relevantna, če seveda ne upoštevamo samo absolutnih števil pojavitev rabe, temveč vsa razmerja, tako znotraj korpusa kot med podatki, dobljenimi v korpusu in s preverjanjem pri rojenih govoricah.

4.1 Pri opazovanju skladenjskega obnašanja frazemov v besedilu smo opazili še en nezanemarljiv podatek, in sicer dejstvo, da iskanje sestavin po bližini (»Okolica«, 3 mesta levo ali desno) pogosto daje presenetljivo podobne številčne podatke kot iskanje neposredne kolokativnosti (sovmeščnosti). Ker med glagolom in njegovimi (desnimi) vezljivostnimi določili ali dopolnili tudi v frazemih ni obveznega zaporedja, bi to kazalo, da frazemske sestavine s tem vendarle izražajo lastnost ustaljenosti. Primer:

Frazem	Pojavitve v okolici	Neposredna kolokativnost
<i>guncati afne</i>	ok. <i>afna</i> 437; ok. <i>guncati</i> 435	<i>guncati afne</i> 332; <i>afne guncati</i> 89
<i>mlatiti prazno slamo</i>	ok. <i>prazna slama</i> 407	<i>mlatiti prazno slamo</i> 345; <i>prazno slamo mlatiti</i> 33
<i>soliti pamet</i>	ok. <i>soliti</i> 2075	<i>soliti pamet</i> 1770; <i>pamet soliti</i> 220

Tabela 4: (Ne)posredna kolokativnost sestavin glagolskih frazemov.

Izrazito od tega odstopa na primer frazem *dvigati/dvigovati prah* in dovršniška varianta *dvigniti prah*, saj je neglagolska sestavina pogosto razširjena s kvantifikatorji (*mного, veliko ... prahu*). Ker je to hkrati frazem, ki ima (med upoštevanimi seveda) največ skladenjskih pretvorb, ga navajamo kot tip frazema, ki hkrati potrjuje vse tendence: pri posamostaljenju – nedovršniška varianta več kot stokrat posamostaljena, dovršniška samo 4-krat, in sicer z izglagolskim samostalnikom; pri pooziraljenju izkazuje osamosvajanje neglagolske sestavine (*prah se je polegel* itd.), pri potrpnjenju – obe vidski varianti veliko s prostim morfemom, dovršniška tudi 26 s trpnim deležnikom; in obenem odpira pot za nadaljnje raziskovanje sintaktične »živosti« v frazeologiji. Gre namreč za frazem, ki se pojavlja predvsem v publicističnih besedilih, manj v vsakdanjem sporazumevanju, torej v neposredni, nepripravljeni komunikaciji. Njegovo obnašanje podpira misel, da je raba skladenjskih pretvorb v neposredni komunikaciji manj pogosta, saj se v njej frazem praviloma rabi v obliki, v kakršni

se je tudi ustalil, in sicer skupaj s svojo pragmatično funkcijo tudi v primeru, ko ne gre za pragmatični frazem. To bi namreč pojasnilo, zakaj frazemi kot *držati gobec*, *stegniti jezik*, *otresati jezik* pravzaprav nimajo izkazane rabe pretvorb v korpusu, *ustreliti kozla* in *streljati kozle* pa – glede na količino rabe – tudi zelo malo. Več bi o tem lahko povedala bolj besediloslovno in pragmatično naravnana obravnava skladijskega obnašanja frazemov. Izjema pri tem je le izrazito govornjeni in celo neknjižni frazem *guncati afne*. Vendar samo na prvi pogled. Ta frazem je namreč v 90. letih vstopil v publicistiko zaradi naključnega dogodka (prim. op. 4).

Vir

Korpus slovenskega jezika Gigafida: <<http://www.gigafida.net>>. (Dostop nov., dec. 2017.)

Literatura

Breznik, Anton, 1921: *Slovenska slovnica za srednje šole*. Druga, predelana izdaja. Prevalje: Tiskala in založila tiskarna Družbe sv. Mohorja.

Burger, Harald, Dobrovol'skij, Dmitrij, Kuhn, Peter, in Norrick, Neal R. (ur.), 2007: *Phraseologie: Ein internationales Handbuch der zeitgenössischen Forschung = Phraseology: An International Handbook of Contemporary Research*. Berlin, New York: Walter de Gruyter.

Chafe, W. L., 1968: Idiomaticity as an Anomaly in the Chomskyan Paradigm. *Foundations of Language* 4. Dordrecht – Holland. 109–127.

Čermák, František, 2009: *Slovník české frazeologie a idiomatiky*. 2., přepracované a doplněné vyd. Praha: Leda

Filipec, Josef, in Čermák, František, 1985: *Česká lexikologie*. Praha 1985: ACADEMIA, nakladatelství Československé akademie věd.

Fraser, Bruce, 1970: Idioms within a transformational Grammar. *Foundations of Language* 6/1. Dordrecht – Holland. 128–136.

Gantar, Polona, 1996/97: Skladijska in pomenskosestavinska tipologija glagolskih in prislovnih rekel. *Jezik in slovstvo* 42/6. 237–248.

Gantar, Polona, 2007: *Stalne besedne zveze v slovenščini*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.

Ilc, Gašper, 2016: Construction or Constructing? Some Observation on English Deverbal and Gerundial Nouns. Krevel, Mojca (ur.): *Time at the end of times, ELOPE* 13/2. Ljubljana: University Press, Faculty of Arts = Znanstvena založba Filozofske fakultete. 153–164.

Katz, Jerrold J., in Postal, Paul M., 1963: Semantic Interpretation of Idioms and Sentences Containing Them. *Massachusetts Institute of Technology Research Laboratory of Electronics, Quarterly Progress Report* 70. Cambridge. 275–282.

Keber, Janez, 2011: *Slovar slovenskih frazemov*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.

Kržišnik, Erika, 1994: *Slovenski glagolski frazemi (ob primeru frazemov govornjenja)*. Doktorska disertacija. Ljubljana: Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani.

Kržišnik, Erika, 2005: Predvidljivost sintaktičnih transformacij frazemov v slovenskem jeziku. Alekseenko, M., in Val'ter, Hari (ur.): *Grani slova*. Moskva: O O O Izdatel'stvo ELPIS. 215–222.

Lebedinskaja, Valentina A., in Usačeva, Natal'ja B., 2003: Preobrazovanie processual'noj semantiki frazeologičeskikh edinic v predmetnuju. Mlacek, Jozef, in Đurčo, Peter (ur.): *Frazeologičké štúdie III*. Bratislava: STIMUL – Centrum informatiky a vzdelávania FF UK Bratislava.

Makkai, Adam, 1972: *Idiom Structure in English*. The Hague – Paris: Mouton.

Mokienko, Valerij M., 2010: Problemy slavjanskoj paremiologii (lingvističeskie aspekty). Mokienko, Valerij M., in Ivanov Evgenij E. (ur.): *Slavjanskaja frazeologija i paremiologija v XXI veke*. Minsk: Izdatel' Zmicer Kolas. 167–188.

O'Grady, William, 1998: The Syntax of Idioms. *Natural Language & Linguistic Theory* 16/2. Netherlands: Kluwer Academic Publisher. 279–312.

Toporišič, Jože, 1984: *Slovenska slovnica*. Maribor: Založba Obzorja.

Weinreich, Uriel, 1969: Problems in Analysis of Idioms. *Substance and Structures of Language*. Berkeley in Los Angeles: University of California Press. 23–81.